

Ìhà tí Yorùbá Kọ sí Ìbálòpò Takọ-tabo Láàárín Ìbátan Kan náà: Èrí láti Ènu Ifá

Olúwoḷé Tẹwógboyè Òkẹwándé, Ph.D.
Èka-ẹ̀kọ́ Ìmò Èdà-èdè àti Àwọn Èdè Ilẹ̀ Nàìjíríà
Yunifásitì Ìlorin, Ìlorin
oluwoletewogboye@yahoo.com

Àṣàmò

Nílẹ̀ tó mọ̀ lónìí káàkiri orílẹ̀-èdè àgbáyé, Áfíríkà àti ní pàtàkì, lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà, n se ni ọ̀rọ̀ ìbálòpò takọ-tabo láàárín ìbátan, ẹbí àti idílẹ̀ kan náà n gbilẹ̀ bí ọ̀wààrà ọ̀jò. Tẹ̀lẹ̀tẹ̀lẹ̀, iràwọ̀ ọ̀sán tí gbogbo èniyàn n pé wò ni ọ̀rọ̀ ìbálòpò takọ-tabo láàárín ìbátan, iyekan, ẹbí àti idílẹ̀ kan náà lárùjọ, sùgbọ̀n, kì í se isẹ̀lẹ̀ àjẹ̀jì mọ̀ rárá. Nitorí náà, isẹ̀ iwádìí yìí tọ̀pinpin ihà tí ẹ̀sìn Yorùbá, ní pàtàkì Ifá, kọ sí irú ihùwàsí yìí. Ohùn ẹ̀nu Ifá tó wà lákọ̀lẹ̀, àti àwọn ẹ̀ṣe-Ifá tí a rí gbọ̀-gbà-sílẹ̀ lóko iwádìí niṣẹ̀ yìí fi sàtẹ̀gùn itúpalẹ̀ edè fáyẹ̀wò. Àbájáde isẹ̀ iwádìí yìí fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé, èèwò ajẹ̀mẹ̀sìn ni irúfin ìbálòpò takọ-tabo láàárín ìbátan, ẹbí, iyekan àti idílẹ̀ kan náà jẹ̀. Ìjìyà èyí sì tayo idájọ̀ ọ̀fin ijoba tàbí ti àwùjọ̀ èniyàn, bí kò se èyí tó lówó àwọn ọ̀kú ọ̀run, ẹ̀mí àìrì àti àwọn ọ̀rìṣà nínú. Púpọ̀ àwọn àjálù àti àrélù tó n se ẹ̀lẹ̀ sí ọ̀lọ̀danni, idílẹ̀ àti àwùjọ̀ ló jẹ̀ okunfà irúfin ìbálòpò takọ-tabo láàárín ìbátan, ẹbí àti idílẹ̀ kan náà, yálà irú ìbálòpò takọ-tabo láàárín ìbátan yìí jẹ̀ afipá-báni-lòpò, ìgbàfúnra-eni-bá-lòpò, àmòómò se, àimòómòṣe, èèdì tàbí àṣàsí, ilóyún tàbí ìbímọ̀ tàbí àilóyún. Iyán ogún ọ̀dún ni, a sì máa jóni lówó. Nitorí, ẹ̀ni tó n yọ̀lẹ̀ dà ni, ohun aburú a máa yó ọ se. Isẹ̀ iwádìí yìí pè fún ilaniloyè

nípa àtubòtán irú ihùwàsí yíí pé, abini yóò bini, bẹ̀ẹ̀ ni, abèèrè yóò bèèrè. Ifá ní èèwò ni ìbálòpò takò-tabò láààrín ìbátan, ẹ̀bí àti ìdílẹ̀ kan náà, a kì í ẹ̀ é ká mú un jẹ̀ fún iran Yorùbá.

Kókó ọ̀rọ̀: Ifá, Òrìṣà, Ìbátan, Ìbálòpò takò-tabò, Èèwò.

Ìfáàrà

Ohun tí a mọ̀ sí ìbálòpò takò-tabò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹ̀bí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà (*incest*) níí ẹ̀ pẹ̀lú ìbálòpò ọ̀kúnrin àti obìnrin. Nígba mìíràn, Yorùbá máa ń da àjọṣepò takò-tabò pè, sí “bá sùn” “bá ẹ̀” “bá láṣepò” àti bẹ̀ẹ̀ bẹ̀ẹ̀ lọ. Òkú kan náà ni à ń toṣò lé, ohun kan náà ló tùmọ̀ sí. Lójú Karbeyaz, Togar, àti Celikel (2016: 1), “incest can be traditionally described as sexual intercourse between family members” Èyí ni pé “nílànà ìbílẹ̀, ìbálòpò takò-tabò jẹ̀ èyí tó wáyé láààrín ìdílẹ̀ kan náà.”

Nítorí ojú láabi tí púpọ̀ orílẹ̀-èdè àgbáyé, tó fi mọ̀ orílẹ̀-èdè Nàìjíríà, fi wò iwà kòtọ̀ yíí, ọ̀kan-ò-jòkan òfin pẹ̀lú ìjìyà ló ti wà nínú iwé òfin àwọn orílẹ̀-èdè yíí láti lè pinwọ̀ tàbí mú àdínkù bá iwà yíí lówùjọ. Bí àpẹ̀rẹ̀, lórílẹ̀-èdè Nàìjíríà, ẹ̀wọ̀n ọ̀dún mẹ̀wàá ni ẹnì tí aje iwà ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹ̀bí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà bá sí mọ̀ lórí yóò lò (Ìwé ìròyìn *Vanguard*, February 27, 2006). Àmọ̀ sá, kàkà kéwé àgbọ̀n ìṣẹ̀lẹ̀ yíí dè, ń ẹ̀ ló tún ń fojoojúmọ̀ le koko sí i, tó bẹ̀ẹ̀ gẹ̀, tí ìṣẹ̀lẹ̀ yíí ti di èyí tó ń gba ojú iwé ìròyìn ojoojúmọ̀ kan. Bí àpẹ̀rẹ̀, nínú iwé ìròyìn *Aláròyẹ̀ ọ̀jọ̀ kẹ̀ta*, oṣù kẹ̀rin, (2018: 15), ni a ti rí àkọ̀lẹ̀ “Ilé-ẹ̀jọ̀ ju Lucky tó fún ọ̀mọ̀ rẹ̀

lójún sẹwòn gbére l'Ékìtì." Ìbéèrè tó yẹ ká bèèrè ni pé, Ñjé òfin àti ijìyà ìgbàlódé yìí tilẹ̀ lẹ̀ pinwọ̀ tàbí kásẹ̀ ìṣẹ̀lẹ̀ yìí nílẹ̀ lánwùjọ bí? Ñjé àwọn irúfẹ̀ ìṣẹ̀lẹ̀ báwọ̀nyí kò lẹ̀ ṣokùnfà àwọn ìṣẹ̀lẹ̀ àjàlù àti àrélù àwùjọ bí? Ìdáhùn sí àwọn ìbéèrè wọ̀nyí, nínú díẹ̀ tó rọ̀ mọ̀ iwà ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà niṣẹ̀ yìí yòò dágba lé.

Olálẹ̀yẹ (2015) ti ṣàgbéyẹ̀wò ìhà tí Ifá kọ̀ sí ìbálòpò láààrín akọ-sí-akọ̀ (ọ̀kùnrin-sí-ọ̀kùnrin) àti abo-sí-abo (obìnrin-sí-obìnrin) (homosexuality), pẹ̀lú Odù Ègúntán-ṣẹ̀, bí àtẹ̀gùn. Ịṣẹ̀ rẹ̀ jábò pé, iwà ìbálòpò láààrín akọ-sí-akọ̀ jẹ̀ àjẹ̀jì sáwùjọ̀ Yorùbá. Àmọ̀ ṣá, a kò tìí rí ìtọ̀kasí ịṣẹ̀ tó ṣàgbéyẹ̀wò ìhà, ojú, èrò, àti ìgbàgbọ̀ Yorùbá nípasẹ̀ Ifá, lórí ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà, àláfó yìí ni ịṣẹ̀ iwádìí dí; bẹ̀ẹ̀, ìhùwàsí ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà là bá júwe bí ẹ̀yí tó kọ̀nìlómínú, tó jẹ̀ ẹ̀yí tó dorí àgbà kodò pẹ̀lú Odù Òtúúrúpọ̀n Méjì, bó ṣe hàn nínú Ọ̀dẹ̀gbọ̀lá (2014: 39) pé:

Èkún dẹkún àánú
Ìyẹ̀rẹ̀ dìyẹ̀rẹ̀ arò
Ọ̀rọ̀ dunnì dunnì di ohun àá fíí bórí ẹ̀ni sọ
Ká kúnlẹ̀ ká pe ará iwájú, kí ará iwájú ó lẹ̀ baà gbọ̀,
Ará iwájú làá pe egúngún,
Ká wo ẹ̀yìn wò ká pe èrò ẹ̀yìn,
Kí èrò ẹ̀yìn ó leè gbà,
Èrò ẹ̀yìn làá pe Òrìṣà.

Ohùn ẹ̀nu Ifá yìí niṣẹ̀ iwádìí yìí gbà láti gbógun- ṣìgun ti iwà ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà lánwùjọ̀ Yorùbá.

Èròngbà Iṣẹ̀ Ìwádìí

Bí kò bá nídíí, obìnrin kì í jẹ́ Kúmólú. Èròngbà iṣẹ̀ ìwádìí yìí ni láti ṣàgbéyèwò ilànà tí Ifá là tàbí gbé kalẹ̀ nípa ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílé, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà, pàápàá, fún àwùjọ Yorùbá, èyí tí Ifá jẹ́ alágbàwí àti agbènuṣọ̀ fún. Ẹ́ ẹ̀sẹ̀ kan kì í ṣàdédédé ẹ̀, èyí pè fún, bí irúfẹ̀ ìwà ìbálòpò yìí ẹ̀ ní wáyé lóòrè-kòòrè àti àkóbá tó lè mú bá àwùjọ.

Ìdílé, Ẹbí tàbí Ìbátan bí Ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ Àwùjọ

Níwòn ìgbà tí àfojúsùn iṣẹ̀ yìí ti pè fún ìbátan, ó ẹ̀ pàtàkì láti júwe ọ̀nà ijeyọ̀ rẹ̀, pàápàá, ní àwùjọ ilẹ̀ Áfíríkà, èyí ti àwùjọ Yorùbá tan mó. Nítorí pé ìtākùn tó so ìgbà, tó so agbè, náà ló so elégédé. Ìdálùú nìṣẹ̀lú, nílẹ̀ Áfíríkà, àti ní pàtàkì, nílẹ̀ káàárò-o-ò-jíire, ìdílé ni agbáwùjoró; nítorí láìsí tàgùrì, awọ̀ ọ̀ hu. Orí ìdílé ni àwùjọ ti bẹ̀rẹ̀, orí ìdílé ni àwùjọ sì sinmi lé. Àgbàríjọ̀pọ̀ ìdílé ló bí àdúgbò, àgbàríjọ̀pọ̀ àdúgbò ló bí ilú tí tí dórí àwùjọ. Àwùjọ gbòòrò tó bẹ̀, tí ó kìn mó ẹ̀yà àti àgbàríjọ̀pọ̀ oríṣíí ẹ̀yà bí àwùjọ. Bí àpẹ̀rẹ̀, orílẹ̀-èdè Nàìjíríà jẹ́ àwùjọ, nínú èyí tí àwùjọ Yorùbá, Ìgbò, Haúsá àti ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ẹ̀yà tàbí àwùjọ wà. Kódà, a lè rí àgbáyé bí àwùjọ kan gbòógì. Bí ẹ̀yẹ̀ bá ẹ̀ fò làá sòkò rẹ̀ lẹ̀rẹ̀ àwùjọ jẹ́. Ojú tó bá kọ̀ síni la ó fi wò ó.

Púpọ̀ àwọn àṣà àwùjọ, tó fi mó iṣẹ̀ àti ẹ̀sìn, típẹ̀-ítípẹ̀ ló so mó ìdílé. Bí àpẹ̀rẹ̀, àwọn ìdílé onílù ni a mó sí ìdílé àyàn. Àwọn agbégilẹ̀re ni a mó sí ìdílé ọ̀lọ̀nà. Bẹ̀ ẹ̀gẹ̀, àwọn olùsìn Eégún ni ìdílé Ọ̀lójẹ̀. Nítorí náà, ìdílé ni a ti lè múgi

ìtàn àwùjọ Yorùbá gùn. Roy (2003: 523) ki ìdílẹ̀, ní àwòmọ̀ pẹ̀lú pàtàkì rẹ̀ lánwùjọ pé:

family is the basis of human society. In other words, there is no society without family. It is the fundamental social group on which the conception of society rests...The family is not only the basis of social group; it is also viewed as an oldest institution of mankind.

Ìdílẹ̀ ni àwùjọ ọ̀mọ̀niyàn sinmi lé. Lónà míràn, láisí ìdílẹ̀ kò lè sí àwùjọ. Ó jẹ̀ ẹ̀gbẹ̀ tó gbé àwùjọ ró. Kì í ẹ̀ pé ìdílẹ̀ jẹ̀ ẹ̀gbẹ̀ tí àwùjọ dúró lé lórí nìkan, ó jẹ̀ ẹ̀gbẹ̀ ọ̀mọ̀niyàn tó ló jọ lórí jùlọ.

Lánwùjọ Yorùbá, yàtò sí ìdílẹ̀, títan lè wáyé nípasẹ̀ ìfọ̀mọ̀-fúnni-fẹ̀-níyàwó; èyí jẹ̀ ìbátan; bẹ̀ẹ̀ sì ni ìbátan lè wáyé nípasẹ̀ ẹ̀bí; èyí tó ní ẹ̀ pẹ̀lú àwọn tí ìran kan náà, yálá nídílẹ̀ tí ọ̀kọ̀ tàbí aya sẹ̀ sílẹ̀. Èyí tùmọ̀ sí pé, ìbátan tàbí okùn ìbátan lè wáyé nípasẹ̀ ìdílẹ̀ iyá tàbí bàbá tó bí ni. Ohun tó bá ti kan ìsaasùn, dandan ni kó kan ẹ̀bí, bó ti wà ní ìkí, bẹ̀ẹ̀ ló wà ní gbà̀njà, bó ti kan àwùjọ Yorùbá, bẹ̀ẹ̀ ni ó rí jàkè-jádò ilẹ̀ Áfíríkà. Ìdí sì niyí tí Walter (2009: 40) fi ní:

In Africa, before the 15th century, the predominant principle of social relations was that of family and kinship associated with communalism. Every member of an African society had his position defined in terms of relatives on his mother's side and on his father's side... Those things were crucial to

the daily existence of a member of an African society.

Ní Áfíríkà, ʒaájú sẹ́ntíúrí kẹ̀ẹ̀dógún, ọ̀nà àjọ̀sẹ̀pọ̀ tó fẹ̀sẹ̀ rinlẹ̀ jùlọ̀ ni ìdílẹ̀ àti ìbátan tó so mó àjùmọ̀ṣe. Ẹ̀nìkọ̀ọ̀kan láwùjọ̀ Áfíríkà ni ipò ìbátan rẹ̀ lẹ̀ jẹ̀ nípasẹ̀ ikángun iyá tàbí bàbá. Àwọn nńkan yìí ʒe pàkàkì, fún ìgbé-ayé ojoojúmọ̀ àwùjọ̀ ilẹ̀ Áfíríkà.

Ìdílẹ̀ ló wà ní ipilẹ̀, èyí ni bàbá, iyá àti àwọn ọmọ tí wọn bí. Roy (2003: 545) ní, “thus the consanguine arrangement has been pictured as ‘a nucleus of blood relationship surrounded by a fringe of spouses’ the brothers and sisters representing the core of the family unit” Èrò yìí fi hàn pé “ìpele ìtanpọ̀ ìbí tàbí èjẹ̀ ni a rí bí i ‘ààárín gbùngbùn ìbátan èjẹ̀ lọkọ-láya’ tí ègbọ̀n-lókùnrin àti ègbọ̀n-lóbinrin dúró bí apákan tó gbé ìdílẹ̀ ró.” Bí a bá fa gbùrù, gbùrù a sì fagbó lẹ̀rọ̀ ìbálòpọ̀ láàárín ìbátan kan náà, pẹ̀lú àwùjọ̀. Àkóbá tàbí ipalára tí yóò fà lẹ̀sẹ̀ lẹ̀ tayọ̀ àwọn ọ̀daràn dé ìdílẹ̀, ẹ̀bí tàbí àwùjọ̀. Ẓé bí ilé ba kan ilé, iná a máa jó àjóràn. Àkíyèsí yìí ni isẹ̀ àjùmọ̀ṣe Karbeyaz, Togar àti Celikel (2016: 4) ʒe tí wọn fi ní, “incest is an important issue with social and psychological effects that concerns the entire community.” Èyí tùmọ̀ sí pé “ìbálòpọ̀ ìbátan jẹ̀ ohun pàtàkì tó ʒo mó àwùjọ̀ àti ìrònú, tó máa ní nipa lórí agbègbè.”

Ìbálòpò Takọ-tabo Láààrin Ìbátan kan náà bí Èèwò

Ojú tó gbòrò ni àwọn onímò àti ònkọwé ti fi wo ohun tí èèwò jẹ tàbí lè jẹ. Díẹ lára èrò ìṣaájú nípa èèwò ni ìṣẹ̀ ìwádìí àjùmòṣe Ládélé, Mustapha, Awórìndé, Oyèrìndé àti Oládàpò (1986), tí wọn ṣàpèjúwe pàtàkì èèwò bi ìdèrùbani, ìkìlò, èrì-òkàn, èèwò ilú, agbo-ilé, àìsàn, ìròrùn, àjògbépò àti èèwò ìdì òrìṣà. A lè sọ pé, kò sí èyí tí kò lè tan pèlú ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà, nínú oríṣíí èèwò tí a tọka sí ṣaájú. Àmọ́ sá, àwọn ònkọwé wònyí kò rí àwọn òkú-òrun, irúnmoṣe tàbí òrìṣà, àwọn èmí àìrì bí onídáájọ́ àti alákoòṣo irúfin èèwò tó jẹ mọ́ ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà bí ìṣẹ̀ ìwádìí yí ti ṣàgbékalẹ̀ rẹ̀.

Ìṣẹ̀ àjòṣe Arómọláran àti Mustapha (1976) rí èèwò ajemórìṣà bí èyí tí àwọn olùsìn kò gbọdò rú, àti pé, kí èrù irú òrìṣà bẹ̀ẹ̀ lè wà lóókán àyà àwọn olùsìn, pèlú àti ní ìmótótó ló bi irú èèwò yí. Àmọ́ sá, ọ̀rò irúfin ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà jẹ̀ èyí tó kan gbogbo ènìyàn àti èsìn àwùjọ. Odù-Ifá kó àkóyawọ́ lórìṣíí ọ̀nà lórí ohun tí èèwò jẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, ìṣẹ̀ Orímóògùnjẹ̀ (2015) sọ pé, èdá bí ènìyàn ni èèwò jẹ̀ nígbà ìwásẹ̀, bí Odù Ìdinbàrà ti ṣàlàyé. Nígbà tí èèwò ní bọ́ láti ìsánlú ọ̀run wá sí ìkọ̀lé-ayé, wọn ni ayé yóò san án. Nítorí pé, bó rúbọ́, bí kò rúbọ́, ọ̀mọ́ aráyé yóò jẹ̀ é, ṣùgbón, kó rúbọ́, kí ó lè hun ẹ̀ni yòówù tó bá jẹ̀ é. Èèwò rú gbogbo ẹ̀bọ́ tí wọn yàn fún un. Láti ìgbà náà ni èèwò ti ní hun ẹ̀nikẹ̀ni tó bá déjàà rẹ̀ tàbí jẹ̀ é.

Èèwò kò yọ ẹnikéni sílẹ lówùjọ; tolórí-tẹlẹmù, tọba-tìjòyè, tonílẹ-tàlejò, àti bèẹ bèẹ lọ. Ẹran ọhun ni, iwọ sì ni èèwò jẹ. Ẹni tó bá fọwọ pa idà rẹ lójú yòò kábàámò. Bẹẹ ni, “èèwò kì í finì sùn tí fíí panì” (o. i. 342). Ìpele kan náà ni èpè àti èèwò wà nínú àṣà, ìgbàgbọ àti èrò Yorùbá. Bí àpẹrẹ, bí èpè kì í tí ṣini mú tàbí báni jà; bèẹ náà ni èèwò pẹlú. Ẹni tó bá fẹ lálùyo láyé, tó fẹ tóyàn (nítorí kì í ẹ gbogbo ìjìyà ìrúfin èèwò ló n yorí síkú bí iṣẹ ìwádìlì yìlì yòò ti ṣàfihàn rẹ) gbọdò sá fún ìrúfin èèwò. Orímóògùnjẹ (2015: 342) fi èrò Odù Ọyẹkúwòn-ọ̀n-rín hàn pé:

Emi lọpọ̀n fi ẹ yín,
Tẹẹ fi gbá sẹrin mópọ̀n létí?
A díá fún Ọ̀rúnmilà,
Baba kò mọ èèwò,
yòò máa jẹ àdín.
Ẹbọ wọ̀n ní kí baba máa ẹ
Àwa ti sá fún èèwò,
Ire àwa sì bá wa délé kokooko.

Nínú Ọ̀dẹgbọ̀lá (2014: 200), ni Odù Ifá Ìdinbàrà tún ti jẹ ká mọ síwájú nípa ìṣẹ̀dá èèwò pé:

Ìdin bàrà dín
Ìdin bàrà dín
Ogun ò torí ọba dáyé
Ọ̀rìṣà òfidà fòdi
Ọ̀rìṣà ì bá òfidà fodi a payé rẹ.
A difá fún èèwò tí ẹ ọmọ oníjìgámépa.

Odù Ifá yìlì fi yé wa pé, “èniyàn ni èèwò láyé ìgbà náà, ọ̀jìṣẹ̀ Olódùmarè ni pẹlú” (o. i. 200). Ìtàn inú Odù Ifá yìlì jẹ ká mọ

pé, èèwò lọ dífá, kí òun náà lè gbáyé tó nítumò, kí òun ríbatise é, rónà gbé e gbà.

Léyìn tí èèwò lọ idálè, ọmọ aráyé kọ'yán rẹ kéré, kò sí lójà mọ, wọn pàsò rẹ dà. Odù Ifá tí a tọka sí șaájú ní:

Nígbà tí ó tó ọdún kan tí Èèwò ti lọ, wọn bèrè sí tọ ọnà rẹ, àwọn tí kò ka ọrò náà kún mu omi Èèwò, wọn fi ní ẹse oúnjẹ wọn. Wọn dáko sínú igbo èèwò, wọn ní sun inú ilé Èèwò. Oúnjẹ Èèwò ni ó dùn lenu wọn, omi Èèwò ló dára jù. Ọnà Èèwò ni kì í kún, ohun tí wọn gbìn sí oko Èèwò ló dára jù...Èèwò darí padà dé, ó rí gbogbo ohun tí ìlú ẹ, ó sì ta gbogbo ẹni tí ó lo nńkan rẹ láẹ. Ẹni tí ó mu omi, tí ó fi omi Èèwò ẹse oúnjẹ, àrùn inú bá á jà, ẹni tí ó dáko inú oko Èèwò kò gbádùn ara rẹ. Ẹni tí ó ní sun inú ilé Èèwò, ó ní sùn ní gbangba. Ìlú dàrú, òkíkí kàn dé ọdọ ọba (o. i. 200).

Ohun tó hàn gbangba ni pé, èèyàn ni Èèwò láti ìpilèsè ayé wá. Lónà mիրան, léyìn ìgbà tó paradà di ẹmí àírí, àwọn ènìyàn bèrè sí déjàá rírú òfin rẹ. Wọn ti gbàgbé pé, òkú ajá jẹkọ jààyè ajá lọ. Bí ìgbé ò léegun, síbẹ, kò sẹni tí yóò tẹ ẹ, tí kò ní tiro. Bẹẹ gẹẹ ni a lè șakàwé èèwò. Ó sì hàn gbangba pé,

b'ọmọdé bá dá 'rí s'apá, apá á pa á;
b'ọmọdé bá dá 'rí sọ 'rókò, ìrókò á kò ó;
b'ọmọdé bá dá 'rí sọ òrurù, oko l'a ti í rù 'kú ẹ
wá 'lé.

Òkò nlá ní í șaláńgbá pínsín.

(Fábùnmi, 1972: 20).

Ìṣàpèjúwe rírú òfin, tàbí dídéjàá Èèwò, bí èyí tó jẹ adìẹ ìrànà, tí kì í sohun àjẹgbé rárá nìyí.

Ju gbogbo rẹ lọ, ìlànà àti ìgbàgbọ àtayé-báyé, àtìran-déran àwùjọ ni Èèwò jẹ, àjogúnbá ni. Àtéléwọ la bá là ni, a ò mẹnì tó kọ ọ. Bẹẹ sì ni, irú ìlànà àti ìgbàgbọ yí, kò ẹ é yà pẹlú àwùjọ. Gbogbo àwùjọ ló sì máa n jẹ dídará àti síṣàkóṣo pẹlú ìlànà àti ìgbàgbọ (Èèwọ) yí. Ìlànà àti ìgbàgbọ ajemáwùjọ yí, èyí tí a lè ṣàpẹrẹ rẹ pẹlú Èèwò àwùjọ Yorùbá niṣẹ àjùmòṣe Maciver àti Page (1950: 19) júwe bí “folkways” (àwọn ọ̀nà ìbílẹ̀), bí èyí tó n darí àwùjọ.

From this it results that all the life of human beings, in all ages and stages of culture, is primarily controlled by a vast mass of folkways handed down from the earlier existence of the man...Folkways, then, are the recognised or accepted ways of behaving in society.

Láti ara èyí tí gbogbo ayé omọ̀nìyàn, ní gbogbo àkókò àti gbogbo ìpele àṣà, máa n jẹ síṣàkóṣo nípasẹ̀ àwọn ìlànà ìbílẹ̀ tí à á jogún látòdò àwọn ìran láti ìgbà ìṣẹ̀dá ènìyàn...Ọ̀nà ìbílẹ̀, nígbà náà, jẹ̀ àwọn ọ̀nà mímò tàbí ọ̀nà tí a gbà tọ̀wọ̀-tesẹ̀ tó kan ihùwàsí nínú àwùjọ.

Ìdílẹ̀ kò ẹ é yà pẹlú ìwà láabi tí ènìyàn bá hù lówùjọ, nítorí, bí a bá perí ajá a ó perí ìkòkò tí a fi sè é. Bí abéré tó ní òwú nídìí, ni ẹnìkòòkan jẹ, pàápàá, lówùjọ Yorùbá. Bí ẹnìkan bá hùwà ìdójútì lówùjọ, Yorùbá a ní omọ ilé tàbí agboolé ibo

nirú ẹnì bẹ̀ẹ́ í ẹ̀ ẹ̀ tàbí tí wá? Ohun ìdámò tàbí ìdánimò pàtàkì lánwùjọ Yorùbá ni ìdílẹ̀ jẹ́. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, kò sí ẹnì tí a kò lè júwe tàbí ẹ̀pẹ̀júwe pẹ̀lú ìdílẹ̀ lánwùjọ Yorùbá. Nípa bẹ̀ẹ̀, àjùmòni ni ìdílẹ̀ àti àwùjọ jẹ́. Bí ẹ̀kán òjò tí gbàrajọpò di àgbàrá-òjò, bẹ̀ẹ̀ ni àkọjọpò ẹnìkòòkan di ìdílẹ̀. Ohun tó bá sì kan ẹnìkan (ire tàbí ibi), ti kan ìdílẹ̀ lápapọ̀. Yorùbá gbà pé, ohun tó bá ti bójú, ó ti bàmú. Bẹ̀ẹ̀, ẹnìkan ní kẹ́wọ̀ tí sọ gbogbo ilé àti àwùjọ di akẹ́wọ̀. Osundeko (2008:2) ní, “Traditionally, such families are described by terms such as dysfunctional, secretive, psychologically and socially isolated” Ìtumò èyí ni pé “nílànà ìbílẹ̀, a máa n júwe irú àwọn ìdílẹ̀ bẹ̀ẹ̀ bí èyí tó ní òkùnrun, ẹ̀lẹ̀bọ̀lẹ̀rù, àìlẹ̀dàrayá lánwùjọ- ojútì, bẹ̀ẹ̀ ni wọn n de ni ìkòtì nípa ìrònú àti àjọsẹ̀pò àwùjọ.” Èyí lòdi sí ìlànà ọ̀lájú ìgbàlódé, tó tún n ẹ̀ ẹ̀ tàbí mú kóríyá bá iwà ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà lánwùjọ. Bí àpẹ̀ẹ̀rẹ̀, Karbeyaz, Togar, àti Celikel (2016:8) ní, “in this process there is need for effective regulation for the protection of victims of physical and mental health and in order to ensure the necessary rehabilitation” Èrò àwọn onímò yí ni pé “nípasẹ̀ bá yí ó yẹ kí ìlànà ìdààbò-bò wà fún àwọn ọ̀daràn lójú-kojú àti nípa ìrònú àti láti rí i pé wọn jẹ́ mí mú-bò-sípò.” Kódà, nílànà ọ̀lájú, èrò àwọn onímò wònyí ni pé, “incest could be detected early and appropriate measures could be taken before pregnancy occurs” Èyí ni pé “a lè tètè ẹ̀salámí ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà, láti lè gbé ìgbésẹ̀ tó bá yẹ láti pinwọ̀ oyún níní.” Nílànà ìbílẹ̀, bí

ìbálòpò bá ti wáyé, ọ̀bẹ̀ gé ọ̀mọ̀ lẹ̀wọ̀ ni, a sọ ọ̀bẹ̀ nù, ọ̀bẹ̀ ti sịsẹ̀ ọ̀wọ̀ rẹ̀. Èpa kò bóró mọ̀ rárá. Ìgbésẹ̀ yòówù ká gbé lẹ̀yìn ìbálòpò, ọ̀kété ti dọ̀jà kó tó káwọ̀ lórí ni àkàwé irú ìgbésẹ̀ bẹ̀è.

Ohun tí Ifá jẹ̀ tàbí lẹ̀ jẹ̀

Lójú Adéoyè (1985), àyálò ni Ifá nínú èdè Yorùbá àti pé, ilẹ̀ Íjìbítì ló dàbí ẹ̀ni pé ọ̀rọ̀ yìí ti sun jáde wá wọ̀nú èdè Yorùbá. Èrò yìí kan náà ni Johnson (1921) àti Àtándá (1980) sàtilẹ̀yìn fún. Oríṣìí ihà ni Ifá kọ̀ sí ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ àwọ̀n onímọ̀, bẹ̀è sì ni ojú ọ̀tọ̀tọ̀ ni wọ̀n sì fi wò ó; sẹ̀ ohun tó bá kojú sẹ̀nikan, ẹ̀yìn ló n kọ̀ sí ẹ̀lòmìíràn. Lójú Farrow (1926), Ifá jẹ̀ ọ̀rìṣà tí à n sìn láti fọ̀nà hàn-ni lórí ohun kan. Akíntólá (1999) rí Ifá bí ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò tí a fihàn fún Ọ̀rúnmilà. Ọ̀rọ̀ Ifá ti di ìràwọ̀ ọ̀sán káàkiri orílẹ̀-èdè àgbáyé. Ìdí sì nìyí tí orúkọ̀ rẹ̀ fi so mọ̀ ẹ̀yá kọ̀dọ̀kan.

Oríṣìí orúkọ̀ ni a n pe Ifá káàkiri àgbáyé, nítorí, ìlúmòmíká ọ̀rìṣà níí sẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀ “Fá” ni àwọ̀n ẹ̀yà Fọ̀n nílẹ̀ olómìnira Benin mọ̀ ọ̀n sí. “Eva” ni ẹ̀yà Tápà n pe Ifá. Ifá náà ni à n pe irúnmọ̀lẹ̀ yìí ní Cuba, USA, Brazil, Trinidad, Tobago, Jamaica àti Togo. “Éfódù” ni àwọ̀n Júù n pe Ifá; nígbà tí ẹ̀yà Ewe n pe é ní Afa (Ọ̀dẹ̀yẹ̀mí, 2013). Kódà, nínú ẹ̀yà mìíràn, kòngẹ̀ ni ohun tí Ifá jẹ̀ pẹ̀lú Yorùbá. Bí àpẹ̀rẹ̀, (Negedu, nd, o.i. 5) ní ẹ̀yà Ìgalà rí Ifá bí, “god of divination in Igala culture. It is believed that *Ifá* carries messages from the other world to this world. It is also a medium of dialogue

between the living and the ancestors” Èrò yí tùmò sí pé “Òrìṣà àyèwò nínú àṣà Ìgalà. Ìgbàgbọ wọn ni pé, Ifá ló máa n gbé èrò láti ayé àìrì wá sí ayé yí. Ó tún jẹ alárinà láààrín aláàyè àti òkú-òrun.” Gbé ọmọ kúrò kí n tẹ nńkan, kò sóhun tí a lè tẹ sílẹ mọ tó níye lórí tó ọmọ. Èsìn Yorùbá ló gbé àṣà, ìgbàgbọ àti èrò wọn ró. Ìdí rẹ̀ sì nìyí tí Ìṣòlá (2010:36) fi ní: “if you leave out the religion, you are left with deformed culture” Èyí tó tùmò sí pé “bí a bá yowọ̀ ẹ̀sìn kúrò lára àṣà abirùn la ó nìí” Bí a ó bá ṣowò Ògún ajá là á rà. Kò ẹ̀ é ẹ̀ láti sọ ohunkóhun nípa àṣà àti ịṣe Yorùbá láì fi ti Ifá ẹ̀. Bí Bíbélì mímọ̀ ti jẹ̀ sí olùsìn ọmọlẹ̀yìn Kirisiti àti ẹ̀yà Héberù, tí Kùránì jẹ̀ sí Mùṣùlùmí àti ẹ̀yà Lárúbáwá, bẹ̀ẹ̀ ni Ifá jẹ̀ sí ẹ̀sìn àti ẹ̀yà Yorùbá. Àmọ̀ sá, ìmọ̀ Ifá wàyàmì, ó jinlẹ̀ ó sì gbòòrò ju ẹ̀yí ti a lè fojú ẹ̀sìn nńkan wò lọ. Ìdí nìyí tí àwọn onímọ̀ fi pín ìmọ̀ inú Ifá sí méjì gbòógì – bí ẹ̀sìn àti bí ìlànà sáyẹ̀nsì (Yemitan àti Ògúndélé 1970; àti Abímbólá, 1976). Ẹ̀wẹ̀, ojú ẹ̀sìn ni ịṣẹ̀ yí ṣàmúlò nínú ìmọ̀ Ifá.

Nípasẹ̀ Ifá, ni a fi lè mọ̀ ìtàn ìran àwùjọ̀, tó fi mọ̀ ìtàn àwọn Òrìṣà, ẹ̀mí àìrì, àwọn ìran tó ti papòdà (òkú-òrun). Abímbólá (1977a: 31) rí Ifá, “as store house through which the Yorùbá comprehend their own historical experience and understand their environment.” Èyí tùmò sí pé, bí ilé-ìkẹ̀rùsì tí ìran Yorùbá fi lè lóye àti ìmọ̀ ìrírì ìtàn àwùjọ̀ ni Ifá jẹ̀. Ọ̀báyọ̀mí (1983:7) ní, “Ifá is fundamental in the explanation of the components of the Yorùbá culture” Ìtumọ̀ ẹ̀yí ni pé “Ifá ẹ̀ pàtàkì láti lè ṣàlàyé àwọn ẹ̀yà-ara àṣà

Yorùbá.” Ìmọ́rírì àti pàtàkì Ifá lówùjọ Yorùbá yìí ló mú kí ìtòsónà nípasẹ̀ Ifá jẹ̀ ìgbésẹ̀ àkókó nínú ohun yòówù tí wọ̀n bá fẹ̀ ẹ̀ tàbí dáwólé. Ajayi (2009: 8) ní, “There is hardly anything people of a traditional Yorùbá society would do without seeking support and approval from Ifá, the god of wisdom” Èyí ni pé “ó fẹ̀rẹ̀ má sí ohun kan tí àwùjọ Yorùbá yòò ẹ̀ láiwá àtìlẹ̀yìn àti ìgbàyònda Ifá.” Àwọ̀n èrò nípa Ifá tí a tókásí wọ̀nyí ẹ̀fihàn pé Ifá jẹ̀ atónisónà àti afònhanni tí Yorùbá kì í fi í ẹ̀sẹ̀gbé nínú ìdàwólé wọ̀n. Yorùbá gbà pé, Ifá ló mọ̀ ànà, ló mọ̀nì, Ifá ló mọ̀gbèyìn ọ̀rọ̀ (Abímbólá, 1976). Ìdí sì nìyí tí àbámọ̀ kì í fi í pọ̀ nínú ọ̀rọ̀ wọ̀n, nítorí, wọ̀n máa n fàbámọ̀ síwájú nípa títẹ̀lé ìtọ̀nì tàbí ohùn-ẹ̀nu Ifá. Ẹ̀ abèèrè ọ̀nà kan kì í ẹ̀nà. Bẹ̀ẹ̀ ni, Ifá kì í purọ̀, ọ̀pẹ̀ kì í ẹ̀kẹ̀.

Odù ni atọ̀ka ìdámọ̀ ohùn ẹ̀nu Ifá. Odù kọ̀ọ̀kan sì tún pín sí ẹ̀gbàágbèje ẹ̀sẹ̀. Ẹ̀sẹ̀-Ifá jẹ̀ ọ̀kan lára ewì alohùn pàtàkì Yorùbá. Ẹ̀yà ewì yìí jẹ̀ èyí tó gbòdòrò, tó sì jinlẹ̀ tó bẹ̀ẹ̀, tí ojú kò le è pín ín nípasẹ̀ ìmọ̀ tó kún inú rẹ̀. Ìdí nìyí tí Akìwọ̀wọ̀ (1983: 143) fi rí ẹ̀sẹ̀-ifá bí “àmọ̀mọ̀tán”, nítorí, ìmọ̀ tó wàyàmì tí Ọ̀rúnmilà, tí í ẹ̀ irúnmọ̀lẹ̀ tí a fişé ìmọ̀ Ifá rán ni. Ifá gbòdòrò tó bẹ̀ẹ̀ gẹ̀, tí ó fẹ̀rẹ̀ má sí ìgbé-ayé-ẹ̀dá tí Odù-Ifá kò sọ̀rọ̀ nípa rẹ̀. Ìwòye Karenga (2012: 6) ni pé:

nowhere is the profundity and beauty of African spirituality more apparent than in the Odu Ifa, the sacred text of the spiritual and ethical tradition of Ifa, which is one of the greatest sacred texts of the world and a classic of African and world literature. Its central message revolves around the

teachings of the Goodness of and in the world; the chosen status of humans in the world; the criteria of a good world; and the requirements for a good world.

Kò sí ibi tí ẹwà ajẹmọ-ohun-ẹmí Áfíríkà ti fẹsẹrinlẹ tó inú Odù Ifá, iwé mímọ ohun ẹmí àti ilàna iwà Ifá, tó jẹ ọkan lára iwé mímọ tó tayọ lágbaáyé àti ní Áfíríkà àti ní lítírésọ àgbáyé. Iṣẹ iránsẹ inú rẹ rọ mọ ẹkọ ohun rere inú ayé, àbùdá àṣàyàn ọmọniyàn láyé, ilàna ayé tó dára; àti àmúyẹ ayé tó dára.

Pèlú èrò ohun àti ipò ti Ifá wà láààrín àwọn ẹ̀sìn àgbáyé, ó hàn gbangba pé ilàna àti àgbékalẹ Ifá nípa ìbálòpò takọ-tabo ìbátan kan náà kò ṣé fowọ rọ sẹyin, kì í ṣe lówùjọ Yorùbá nìkan, ṣùgbón nílẹ Áfíríkà, àti ọmọniyàn káàkiri orílẹ ayé. Bí àpẹẹrẹ, ẹka pàtàkì ni iwà ọmọlúàbí kó nínú ìmọ Ifá, ẹyí tó ṣo mọ ìmọ tíṣẹ iwádìí yíi jẹ mọ, níwòn ìgbà tó ti jẹ pé ara iwà àwùjọ ni iwà ìbálòpò wà. Ìwà tó tọ tàbí yẹ ni Ifá gbárùkù tì, tó sì bu ẹnu àtẹ lu iwà àitọ. Chase (2017: 1), nínú ìwe yaágbó-yaájù ìmọ *Encyclopedia of Philosophy*, ní:

The field of ethics (or moral philosophy) involves systematizing, defending, and recommending concepts of rights and wrong behavior...This may involve articulating the good habits that we should acquire, the duties that we should follow, or consequences of our behavior on others”

Èka ìmọ-ìjìnlẹ-èrò ajẹmọ-ìhùwàsí ní ṣe pèlú ilàna, idáàbòbò, àti àbá èrò nípa iwà tó tọna

àti àìtònà...Èyí lè pè fún àwọn iwà tó dára,
ojúṣe tó yẹ ká tẹlé, tàbí àtubòtán ihùwàsí wa
pẹ̀lú àwọn mìíràn.

Èrò yìí ni Akíntólá (1999: xv - xvi) gbé kalẹ̀ ní àwòmọ̀ pẹ̀lú
Ifá pé:

It is in this sense that we can rightly say that the set of moral beliefs and practices implied in the Ifá corpus has been conditioned by Yorùbá culture and the Yorùbá system of thought from which the term “Yorùbá ethics” may be conceived as a meaningful and illustrative concept. It is also appropriate to conceive ethics or moral philosophy as the branch of philosophy that is concerned with what is morally good and bad, right and wrong, fitting, right or obligatory to do or not to do.... The Yorùbá, too, are not excluded from developing set of rules of conduct regulating inter-personal and general societal conduct.

Nípa bèyè ni a fi lè sọ pé àwọn àlákálẹ̀ igbàgbọ̀ ajẹmọ̀wà àti iṣe tó wà nínú odù Ifá ni àṣà Yorùbá ti sọ di ilànà ibá èrò, nínú èyí tí a lè rí bí “ilànà Yorùbá” ni a lè gbà bí iṣàpẹ̀júwe èrò tó nítumọ̀. Bèyè ni ó sì tònà láti gba ilànà tàbí ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò ajẹmọ̀wà bí ẹ̀ka ìmọ̀-ìjìnlẹ̀-èrò tó ní ṣe pẹ̀lú iwà tó tònà àti èyí tí kò tònà, tó ní ibámu, tó tònà tàbí kàńńpá láti ṣe tàbí láti má ṣe....Kò yọ àwọn Yorùbá náà silẹ̀ láti ṣàgbékalẹ̀ àwọn ilànà ihùwàsí tó n darí iwà láàárín ẹnìkan sí ẹnìkejì àti ní àwùjọ̀ gbogbogbòò.

Yorùbá gbàgbọ pé, “Ìwà lèsìn” (Abimbọla, 1977a:33). Nítorí náà, ìwà kòtọ pẹlú ìbálòpò takọ-tabo ìbátan jẹ ìtápásí tàbí ìlòdìsí ẹ̀sìn, pàápàá, ẹ̀sìn àwùjọ Yorùbá. Ifá yìí kan náà ni a lè fi sòdiwọ̀n bíítírí lówùjọ Yorùbá. Adéríbigbé (2016: 140) ní, “today, the wisdom of Ọ̀rúnmilà and his codes of knowledge as concentrated in Ifá oracles are used also to know the past wishes and will of God and ancestors.” Ìtumọ̀ ẹ̀yí ni pé, “lónìí, ìmọ̀ Ọ̀rúnmilà àti àwọ̀n kóòdù ọ̀gbọ̀n rẹ̀ tó sodo sínú Ifá ni a lè ló láti mọ̀ ifẹ̀-inu Ọ̀lọrun àti àwọ̀n òkú-ọ̀run.” Èrò yìí jẹ̀ ìtanijí, ìlanilọ̀yẹ̀ àti ìgbúnni-ní-kẹ̀sẹ̀-inú láti sàgbéyèwò ifẹ̀nú Olódùmarè àti àwọ̀n òkú-ọ̀run àwùjọ Yorùbá nípa ìbálòpò láààrín ìbátan, ìdílẹ̀, ẹ̀bí tàbí ẹ̀jẹ̀ kan náà.

Ìjíròrò àti Ìtupalẹ̀

Nínú Ìrosùn Méjì, Ifá sàfòmọ̀ rẹ̀ pé, ọ̀hun lèèwò, kò sẹ́é mú je gbé. Odù yìí ní:

B’ọ̀mọ̀dé kan n jèèwò,
B’ẹ̀nìkan ò bi Í,
T’ọ̀ bá pẹ̀ títítí,
Ìhun tí Í bi ni a máa bi ‘ni.
Èèwò a sì béèrè.
A dífá f’Èni-tí-baba-‘è-ó-kùú.
Èyí tí ó jogún iyá’ẹ̀ (Agboọ̀lá, 1989:74).

Ohùn ẹ̀nu Ifá yìí jẹ̀ kó yé wa pé, léyìn tí bàbá kú tán, ọ̀mọ̀ ní, Adìyẹ̀ kì í kú, ká dẹ̀yin rẹ̀ nù. Dípò tí òun yóò fi lọ̀ fẹ̀yàwó m̀ìràn, tí òun yóò tún fi máa nàwó ìdána, kì òun kúkú fiyá

òun ɣaya. Ìgbà tí ọ̀rọ̀ yìí ta sẹ́tí àwọn aráàlú, wọn ní, “haà, èyàn ọ̀ gbọ̀dọ̀ dán ‘rú ‘ẹ̀ wò. Ìyá t’ó bí ọ̀ n’nú?” (o. i. 74). Dípò kó túwọ̀ nínú àbá tàbí èrò yìí, ó kọ̀ etí ọ̀gbọ̀nin sí ìmọ̀ràn àwọn ènìyàn àwùjọ̀. Ó ní, bá yíí ni n ó ɣe nńkan mi, kò yí padà. Ẹ̀ni tó lẹ̀rú náà ló lẹ̀rù. Ọ̀un lòun nìyá ọ̀un. Sẹ́ láyẹ̀ àtijọ̀ ni a n gbọ̀ pé, àwòmọ̀jú ni ọ̀mọ̀ n wòdí ìyá rẹ̀. Sùgbọ̀n, nílẹ̀ tó mọ̀ lónìí, sị̀sẹ̀-sị̀sẹ̀ tíí mú ọ̀búkọ̀ gun ìyá rẹ̀ lọ̀mọ̀ yòò fi mú ìyá rẹ̀ gùn.

Sẹ́ má ɣe é lòdògùn má mọ̀, Èèwọ̀ gbọ̀, ó sì dá àwọn ènìyàn tó n rọ̀ ọ̀ lẹ̀kun, pé, ohun tí kò kàn wọn ni wọn n ɣàyojúrà̀n sí. Iṣẹ̀ ọ̀un ni. A ó rántí pé, a ti sọ̀ ɣaájú pé, ènìyàn ni Èèwọ̀ tẹ̀lẹ̀ tẹ̀lẹ̀rí. Èèwọ̀ lọ̀ idáḗ, lẹ̀yìn ìgbà tátẹ̀gùn fẹ́ sí ọ̀rọ̀ ọ̀hún. Bí ìjìyà àwùjọ̀, àwọn ìgbìmọ̀ ilú, pẹ̀lú àṣe ọ̀ba lé e kúrò láàárín ilú. Èyí fihàn pé, àwùjọ̀ Yorùbá kì í fowọ̀ lẹ̀rán sí irú ìwà yìí lówùjọ̀. Yorùbá gbàgbọ̀ pé, bí ará ilé ẹ̀ni bá n je kòkòrò, bá ọ̀ bá dá a lẹ̀kun, hẹ̀rẹ̀-huru ọ̀nà ọ̀fun rẹ̀ ọ̀ ní jẹ́ ká gbádùn tó bá dòru. Osundeko (2008: 2) ní, “The Yorùbá of Nigeria as well many other African ethnic groups ostracise and socially sanction incest participants as the practice is viewed as an abomination.” Ohun tí Ọ̀súndẹ̀kọ̀ sọ̀ ni pé “àwọn Yorùbá, tó fi mọ̀ àwọn èyà ilẹ̀ Áfíríkà mǐràn máa n lé wọn kúrò nílúú wọn a sì máa dẹ̀yẹ̀ sí wọn ní àwùjọ̀ nítórí, wọn rí ìwà bẹ̀ẹ̀ bí èèwọ̀.” Lẹ̀yìn tí ìyá yìí bímọ̀ mẹ̀ta fún ọ̀mọ̀ rẹ̀, awọn èyàn ní, “Orí ọ̀ mà fọ̀ ọ̀ ẹ̀dọ̀ ọ̀ mà dùn ún” (o. i. 74). Lẹ̀yìn ìgbà tégbé regbé tégbè regbè tán, “un l’Èèwọ̀ wá ti egbè dé l’ó wá ké sí gbogbo ará ilú. Ó lọ̀ ilé Ọ̀ba, ó ní ẹ̀ni t’ọ̀

fé'yá è n'joun nkó? Wọn l'ọ wà n'bi tí ọ kólé sí, wọn l'ó tiè ti tẹ agbolé. Wọn ní iyá 'è ti bímọ méta fún un. Wọn l'órí ọ fọ ọ, èdò ò dùn ún, kò sí nńkan t'ó ẹ é (o. i. 74-5).

Şé ọmọdé bú Şàngó ni, ó n' bojú wẹyìn, òòjọ kọ lOlúwéré é wó pani. Èèwò ní òun ti dé látì bèèrè. Şé abini yóò bí'ni, abèèrè yóò sì bèèrè. Bí abéré, bí abéré làá şéké, ọjọ tó bá ti tókọjọ rọ níí pani. Àjálù, àrélù bèrè sí şelè sí ẹnì tó jèèwò- tó fiyá 'è şaya. Òòjọ kan şoşo ni ọmọ mètèèta fò sálè kú. Kò yanilénu, ohùn ẹnu Ifá fidí àtubòtán jíjèèwò múlè nínú Odù Ọyèkú Méjì pé, àtubòtán rírú òfin, tàbí jíjè èèwò ni pé:

Ohun burúkú a máa já lu ohun burúkú,
Ohun búrùkù a máa já lu ohun búrùkù,
Ègún ẹwọn o şubú lègún ata
Ohun burúkú a máa já luraa wọn
(Abímbólá, 1968: 31-2).

Ìyá àti kòlòrànsí-èdá yíí kó somi, tí wọn tipasè bèè gbèkuru jẹ lówó ẹbọra. Agboólá (1989: 75) şàlàyé pèlú ìtàn Ifá pé, ìgbà tí àwọn ẹniyàn rí işèlè yíí, wọn "l'Èèwò ò tí ì sí n'lé ni, ìgbà t'Èèwò wá bèèrè wọn, 'un ni gbogbo ayé tó mò yí. Wọn l'áşèé èyàn ò kì n' ẹ é. Ohun t'á è baa ẹ, k'èyàn ọ má ẹ é o. Ni wọn ni, Èèwò bèèrè nù un. Ni wọn ní "a kì í ẹ é. èèwò ni, bí í bá bi 'ni ẹ jò'è."

Níwọn ìgbà tí ìjìyà rírú òfin Èèwò ti jẹ tajẹmòrìşà, a jẹ pé, ìdájọ arúfin Èèwò àwùjọ jẹ ti àwọn Ọrìşà àti ẹmí àìrì, nínú èyí tí àwọn òkú-òrun wà. Abálájọ, tí Àtándá fi wòye pé: "The Yorùbá feared violating moral laws, particularly in

their dealings with their fellow human beings. The results of all this was that the rate of crime among the Yorùbá up to 1800 was extremely low” (1980: 29). Èrò Àtándá ni pé “Yorùbá bèrù ìtápásí àwọn òfin ajẹmómọlùàbí, pàápàá, nínú àjọsepọ wọn pẹlú ọmọnikẹjì wọn. Àyọrísí gbogbo èyí ni pé, ìwà ọdaràn kò gbilẹ rára lówùjọ Yorùbá títí di 1800.” A lè sọ pé, àkókò ìgbà tí a ò tńi da lúru pọ mọ şapà ètò ìşakóso ìbílẹ mọ tìgbàlódé ni àwùjọ wà ní àlàáfìà. Nílẹ tó mọ lóniì yìi, èké ti dáyé, aásà ti dàpòmu

Bí a bá n sọrọ nípa èèwọ, ọhun tàbí ègún, a n sọrọ nípa òfin ajẹmórìşà àwùjọ niyẹn. Èyí fi hàn pé, àwọn Òrìşà, èmí-àìrì àti òkú ọrun wà lára ẹka agbófinró àti idájọ àwùjọ Yorùbá. Níwọn ìgbà tó sì ti jẹ pé, àtẹwọ-la-bá-là lọrọ èèwọ, ọhun tàbí ègún; ohun àjogúnba àwùjọ ìran Yorùbá ni; abálájọ tí Òkẹwándé fi ní:

Láti lè mú àwùjọ dúróore, ẹsìn Yorùbá ti şagbékalẹ àwọn ilàna tó gbọdọ jẹ títèlẹ; bí bẹẹ kọ, irú ẹnì tó bá şèlòdì yóò rí pípọn ojú àwọn Òrìşà pẹlú ibáwí... ‘Èrù’ àwọn Òrìşà wà lóókán-àyà Yorùbá; bẹẹ ni, wọn kí şèlòdì sí ohun tí àwọn Òrìşà wọnyí n fẹ, àyàfi ẹnì tó bá n wá ìjà irú Òrìşà bẹẹ, àyàfi bí a bá tún n pe Òrìşà láti şedájọ nínú ọràn kan tí apá èniyàn lásán kò ká (2013: 61-2).

Ènikẹni tó bá rú òfin tàbí jẹ èèwọ ajẹmórìşà ti jẹgúnmóyán. Irú èèwọ yìi ni ìbálòpọ takọ-tabo láàarin ìbátan jẹ. Òrìşà àjọbí tàbí alájọbí yóò bi irú ẹnì bẹẹ. Yorùbá ni alájọbí níi pàyẹkan tó bá şebi. Òfin ẹsìn ni ìbálòpọ takọ-

tabo láààrín ìbátan jẹ mọ. Ìdòwú (1995: 5) ní, “Religion forms the foundation and all governing principle of life for them” Èyí ni pé “ẹ̀sìn jẹ̀ ìpílẹ̀ ati ìlànà ìṣẹ̀jọba ìgbé-ayé wọn.” Bí èyí bá rí bẹ̀ẹ̀, ẹ̀sẹ̀ sí àwọn òkú-òrun, ẹ̀mí-àìrì, òrìṣà àti àwọn ènìyàn àwùjọ ni ìbálòpò takọ-tabo láààrín ìbátan jẹ. Ẹ̀mí wọn sì wà nínú ẹ̀bí àti àwùjọ lápapọ̀. Robinson (2008:2) ní, “Ancestors from previous generations, who have died, become spirits and yet who retain an interest in their families... They can influence living members of the family.” Lójú Robinson “Àwọn òkú-òrun láti àwọn ìran tó kojá, ni ẹ̀mí wọn máa ní dápò pẹ̀lú ìdílẹ̀ wọn... Ó nípa tí wọn lè kó lóri àwọn ìdílẹ̀ wọn tó wà láàyè.” Kódà, òkú-alààyè ni wọn mọ̀ àwọn òkú-òrun sí ní Áfíríkà (Òkẹwándé, 2016).

Ìwà ìbálòpò takọ-tabo láààrín ìbátan jẹ̀ èyí tí àwọn alààyè kò lè dá ṣẹ̀dájọ̀ rẹ̀, bí kò ṣe nípasẹ̀ àwọn ìran tó sẹ̀ wọn sílẹ̀. Oyèbámijí (2016: 169) ní, “The Yorùbá keeps in constant communion with their ancestors from whom the religions and morals transmitted to them and whose spirits are believed to be closer than the òrìṣà.” Èrò Oyèbámijí ni pé “Yorùbá a máa ní ìdàpò gbogbo ìgbà pẹ̀lú àwọn òkú-òrun nípasẹ̀ àwọn ẹ̀ni tí wọn jogún ẹ̀sìn àti ìwà, tí wọn sì gbàgbọ̀ pé, àwọn ẹ̀mí wọn sún mọ̀ wọn ju ti àwọn òrìṣà lọ.” Ikú kì í ṣe adínàgboòkú àjọṣepò òkú àti alààyè. Adétugbo (2001: 7) ní, “Death is merely a veil as the dead still interact in some inexplicable ways with the living.” Èyí fi hàn pé, “Ikú kàn jẹ̀

ìbòjú lásán ni, àwọn òkú sì máa n lą̀sepò lą̀wọn ọ̀nà tí kò ẹ̀ é ẹ̀làyé pẹ̀lú aláàyè.”

Lọ̀pọ̀ ìgbà, ìjìyà ìbálọ̀pọ̀ takọ̀-tabo ìbátan, kò lẹ̀rọ̀, bẹ̀ẹ̀ ni, kò sọ̀nà àbáyọ̀, àfi ki arúfin fẹ̀mí ara rẹ̀ tánràn náà. Èyí rí bẹ̀ẹ̀, nítorí, àwọn ẹ̀mí àìrì tí irú ọ̀daràn bẹ̀ẹ̀ sẹ̀ sí. Kódà, nígbà tí èyí wáyé pẹ̀lú àìmọ̀ tàbí èèsì, ọ̀fin tó de ẹ̀lẹ̀hàá náà ló de eléégún. Ìjìyà ikú kan náà ni ayọ̀rísí ìrúfin méjèjè. Bí iṣẹ̀ yìí ti ẹ̀làyé ẹ̀aájú, láti lẹ̀ fàbámọ̀ síwájú ni Yorùbá fi máa n ẹ̀wádìí lọ̀dọ̀ Ifá kí wọn tó gbé ìgbésẹ̀ pàtàkì. Irú iṣẹ̀lẹ̀ yìí ni Rótímí (1971) fi hàn nípa àwùjọ̀ àti ìgbàgbọ̀ Yorùbá.

Ọ̀nà àbáyọ̀ kan tí Ọ̀dẹ̀wálé kò fi ní pa bàbá rẹ̀ kó sì fẹ̀ iyá rẹ̀ ni láti pa á ní kékeré. Sùgbọ̀n, àmọ̀já ọ̀gbọ̀n èniyàn kò jẹ̀ kí wọn lẹ̀ mú ẹ̀bọ̀ ìgbọ̀ràn ẹ̀. Lẹ̀yìn-ọ̀-reyìn, ti Ifá ẹ̀, Ọ̀dẹ̀wálé pa bàbá rẹ̀, ọ̀ba Adétusà, ó sì fẹ̀ iyá rẹ̀, Ojúọ̀lápé, ẹ̀ni tó bímọ̀ méta fún un, láìmọ̀ pé ọ̀mọ̀ ọ̀un loun bímọ̀ fún. Ọ̀dẹ̀wálé àti Ojúọ̀lápé jẹ̀ èèwọ̀, wọn jẹ̀gúnmóyán láìmọ̀. Àwọn òkú-ọ̀run (aráale), ẹ̀mí àìrì àti ọ̀rìṣà bínú sí àwùjọ̀ (ilú). Àjàkálẹ̀ àrùn, ikú àitọ̀jọ̀, àjálù àti àrélù bẹ̀rẹ̀ sí jálura wọn, lẹ̀yìn ọ̀dún mọ̀kànlá, abini wá bini, abèèrè wá bèèrè. Rótímí (1971: 8) ní:

There is trouble
now in the land
joy has broken
and scattered
peace, too, is no more

Wàhàlà wá dé
báyíí nílẹ̀ náà

Ìdùnnú dàwátì
Àlááfíà pẹ̀lú kò sí mọ.

Kò sẹ̀ni tí ìṣẹ̀lẹ̀ láabi yìí yọ́ọ̀lẹ̀ láwùjọ̀. Èyí ṣàtílẹ̀yìn pé, ìjìyà ìbálòpò ìbátan, ẹbí, ìdílẹ̀ tàbí ìran/ẹ̀jẹ̀ kan náà kì í yọ ẹ̀nikẹ̀ni – tolórí, telẹ̀mù, tọ̀ba-tìjòyẹ̀, tẹ̀rú-tọ̀mọ̀ sílẹ̀ láwùjọ̀; bẹ̀ẹ̀ sì ni, kò gbóògùn, kò gbáájò, kò gbẹ̀bọ̀. Má ẹ̀ é lòògùn un rẹ̀. Pàbó ni gbogbo aájò àtìdẹ̀kun ìṣẹ̀lẹ̀ láabi ní Ìtòkú já sí, nítorí èèwọ̀ ìbálòpò tí Ọ̀dẹ̀wálẹ̀ ọ̀mọ̀ àti Ojúọ̀lápẹ̀ iyá rẹ̀ jẹ̀. Rótímí (1971: 11) ní:

To what gods have we not made Sacrifice, my Chiefs and I? Ṣọ̀pọ̀nná the god of poxes? Èlà the god of Deliverance? What god? Ṣàngó the god of thunder and rainfall. What god have we not called upon to help us?

Òrìṣà wo ni a kò tì gbẹ̀bọ̀ fún, àwon ìjòyẹ̀ àtẹ̀mi? Ṣànpọ̀nná òrìṣà ìgbóná? Èlà, òrìṣà itúsílẹ̀. Òrìṣà wo? Ṣàngó òrìṣà ààrà àti mọ̀nàmọ̀nà. Òrìṣà wo ni a kò tì ké pẹ̀ látì ràn wá lọ̀wọ̀?

Nípasẹ̀ èrò òkè yìí, èniyàn lẹ̀ rúbọ̀ kébọ̀ má fín tàbí kébọ̀ má gbà. Èpẹ̀ àti ègún n̄ jà lórí ilẹ̀ náà, afi ìgbà tí wọn bá ré e dànù pẹ̀lú pípa àwọn tó jèèwọ̀. Ìwádìí lódò Ifá nípa àjálù ilú Ìtòkú fi hàn pé: “there is a curse in this land, and until that curse is purged our suffering will go on.” Ìtumọ̀ èyí ni pé “èpẹ̀ n̄ jà nílẹ̀ yìí, àfigbà tí a bá ré e dànù ni ìjìyà wa yóò tó pin” (Rótímí, 1971: 12). Ojúọ̀lápẹ̀ fẹ̀mí rẹ̀ di ìjìyà yìí, bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé, Ọ̀dẹ̀wálẹ̀ kò para rẹ̀ tàbí kó kú, síbẹ̀, ó kú àkúsára – ó

yọ ojú ara rẹ méjèèji. Ó lé ara rẹ kúrò nínú ilú àti ọmọ mètètèta - Adéwálé, Adébísí, Adérópò tó bí, kí ilú lè tòrò padà. Àmọ sá, Ọdewálé ní ru ègún àti èpè kiri ọjọ-ayé rẹ. Sé èlulúú tó pòdò ni, orí ara rẹ ni yòò dàlẹ.

Nílẹ́ Áfíríkà, tí Nàìjíríà àti ẹyà Yorùbá jẹ pàtàkì, ìbágbépò àwọn ẹmí àìrì àti ipa wọn kò ẹ é fowọ rọ sẹyìn rárá, kòdà, to fi kan àwọn oyún inú tó máa dipò àwùjọ mú lẹyìn ọla. Ejizu (2007: 9) ní:

For traditional Africans, community is much more than simply a social grouping of people bound together by reasons of natural origin and/or deep common interests' values. It is both a society as well as unity of visible and invisible worlds; the world of the physically living on one hand, and the world of the ancestors, divinities and souls of children yet to be born to individual kin-groups in a wider sense...The invisible members, especially ancestors and spiritual beings are powerful and by far superior to human beings. Their reality and presence in the community are duly acknowledged and honoured among various traditional groups. Neglect could spell disaster for human beings and the community.

Nílẹ́ Áfíríkà, àwùjọ kojá àkóríjopò ènìyàn lásán tí wọn ní ìbátan isẹdà àti èrò kan náà papò. Àwùjọ jẹ ìṣòkan ayé àfojúrì àti àìfojúrì; ayé àfojúrì lápá kan, àti ayé àwọn òkú-òrun, irúnmọlẹ àti ẹmí àwọn ọmọ tí wọn tan mọ àwùjọ tí a ò tí ì bí. Àwọn ayé àìrì, pàápàá,

àwọn òkú-òrun àti ẹmí àìrí lágbára bẹẹ ni wọn ju ènìyàn lọ ni gbogbo ọ̀nà. Àwùjọ sì máa n rí ipa wọn lówùjọ. Ìfojú-tín-ín-rín tàbí àìkási wọn lè ẹ̀ ẹ̀ àkóbá nílá-ńlà fọ̀mọ̀nìyàn àti àwùjọ lápapọ̀.

Ọ̀nà kan pàtàkì látì rí ojú-rere àwọn ẹmí-àìrí, òkú-òrun (invisible) àti ènìyàn (visible) lówùjọ ni látì pa òfin àti ìlànà èèwọ̀ mọ̀ lówùjọ. Láìṣe bẹ̀ẹ̀, ìrẹ̀pọ̀, àlàáfíà àti ìfọ̀kànbalẹ̀ kò lè sí lówùjọ. Ọ̀mọ̀léwu (2017: 448) ní, “keeping of taboos ensures good harmony between the visible and the invisible world” Èyí ni pé “pípa èèwọ̀ mọ̀ a máa mú ìrẹ̀pọ̀ wà láààrin ayé afojúrí àti ayé àìfojúrí.”

Síwájú sí i, ọ̀nà mìíràn tí ìbálòpò ìbátan tún lè gbà wáyé ni, kọ̀mọ̀ tí baba bí fẹ̀ yàwó bàbá rẹ̀, kòdà, irú ọ̀kúnrin bẹ̀ẹ̀ ì bá à tóó ẹ̀ ọ̀kọ̀láyà fún irú obìnrin bẹ̀ẹ̀. Odù Ọ̀wọ̀nrín Wẹ̀ṣe sọ ọ̀ dèèwọ̀ látì lu ègún yíí. Ọ̀dẹ̀gbọ̀lá (2014: 317) ní:

Moníbiíre sọ pé òun kò bá iyá òun sùn rí. Ó ní àyàfi àwọn yàwó bàbá òun ni ó jókòó ti òun léyìn tí bàbá òun kú. Babaláwo sọ fun un pé eni tí ó bá ní àṣepọ̀ pẹ̀lú yàwó bàbá rẹ̀, iyá rẹ̀ ni ó n bá sùn. Ìbínú gbólóhùn yíí ni kò jẹ́ kí ó ẹ̀ ètùtù. Léyìn ọ̀dún mẹ̀rin, kò sí ọ̀nà àtijẹ̀ àti àtimu, gbogbo àwọn yàwó yíí kò ọ̀ sílẹ̀. Moníbiíre wá di apòkọ̀ ẹ̀ṣin ní òde Ìjamọ̀.

Ohùn ẹ̀nu Ifá yíí fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé èèwọ̀ ni látì bá yàwó bàbá tó bínì sùn, yálà bàbá wà láyẹ̀ tàbí ó ti papòdà. Bẹ̀ẹ̀ gẹ̀gẹ̀, a rí i dajú pé, léyìn ọ̀dún mẹ̀rin ni ègún èèwọ̀ tó ti jẹ̀ bẹ̀rẹ̀ sí í jà. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé, ọ̀daràn kò kú, síbẹ̀, ó hàn gbangba pé, ó ti kú

sáyé, bèè, ìkú yá jèsín nígbà mìíràn. Èyí fi hàn pé, òsì, àre, àti ìtáràkà ni ìgbèyìn ìrúfin ìbálòpò ìbátan, pàápàá, iyàwó bàbá tó bíni.

Ọ̀nà mìíràn tí ìbálòpò ìbátan, ẹ̀bí, ìdílẹ̀ tàbí ìran/ẹ̀jẹ̀ kan náà n gbà wáyé lówùjọ̀ ni láàárín ọ̀mọ̀ iyá kan náà. Ifá sọ ọ̀ dèèwọ̀ nínú odù Oríkò: Ọ̀túá-Ogbè látenu àgbà awo Awódoyè pé, ọ̀mọ̀ iyá kan náà kò gbọ̀dọ̀ ni ìbálòpò takọ̀tabo.

Mọ̀sẹ̀ kọ̀ràn mọ̀ pọ̀
A dífá fún Dùrù ti ó bá Ìjágbon sùn.
Ta ló bá Ìjágbon lásepọ̀
Dùrù ló bá Ìjágbon lásepọ̀
Dùrù.
Ọ̀fin ló jìn sí
Ọ̀fin.

Ọ̀mọ̀ iyá kan náà ni Dùrù (ọ̀kùnrin) àti Ìjágbon (obìnrin) tí wọn jèèwọ̀ ìbálòpò, nígbà tí àkàà tú sépo, awo èèwọ̀ yí ya. Ọ̀gún tí ẹ̀ se ológun àti onídàájọ̀ ló fi wọn ẹ̀bọ̀ bí ajá. Ọ̀daràn tó bá ti jìn sọ̀fin-ayé, kì í wà láyé mọ̀; ọ̀run làlà irú ẹ̀ni bèè. Işé iwádìí yí fidí rẹ̀ múlẹ̀ láti ẹ̀nu àgbà-awo Awódoyè pé, ọ̀fin ni wọn máa n jìn sí- ọ̀fin ayé.

Ní àfikún, bí a ti fi hàn şaájú, ẹ̀san èèwọ̀ kíkẹ̀ lè jẹ̀ òòjọ̀, oşù tàbí ọ̀dún, bó ẹ̀ hàn pẹ̀lú ìjẹ̀yọ̀ jíjẹ̀ igún (ọ̀dún), àkàlámọ̀gbò (oşù), tètèrẹ̀ (òòjọ̀) nínú odù Ifá kan náà, Odù Oríkò: Ọ̀túá-Ogbè tí Awódoyè rọ̀ lóko işé iwádìí yí ní:

Ẹ̀ní bá jẹ̀gún kì í pógún ọ̀dún láyé
Ẹ̀ní bá jàkàlámọ̀gbò kì í póşù
Ẹ̀ní bá jẹ̀ tètèrẹ̀ kì í páàádọ̀ta ọ̀jọ̀

A díá fọlọfin-Àgbọndi-Wọrán
Tí n lọ rẹẹ bá wọn jẹpẹ lóde ọrun.

Ó dájú tó àdá pé, jíjẹ èèwò kò gbọ ẹbọ, ikú lẹbọ rẹ, bó ẹ ẹlẹ sí Ọlọfin-Àgbọndi-Wọrán nínú ẹsẹ Ifá òkè yí. Ẹ áá ẹ é ayé níí gbé, bẹẹ sì ni, a kì í ẹ é ayé náà níí gbé. Bí a ti rí àwọn ti yóò rúbọ ìgbọran náà ni a rí àwọn tí yóò déjàá rírú èèwò ìbálòpò ìbátan. A kì í sọ pé kí ọmọdé má dètẹ, bó bá ti lè dá inú igbó gbé. Bí èyàn bá ti lu gúde èèwò, bí irú ẹni bẹẹ gbọn bí Ifá, tó sì tún mọran bí ọpẹlẹ, èèwò tó jẹ náà ni yóò pa á. Bí ó tilẹ jẹ pé nígbà mìíràn, ọdaràn ti lè ẹ akóbá nílà- nílà fún àwùjọ. Irú àkóbá àwùjọ yí ni Yorùbá fi máa n jin ọdaràn sọfin (gìrì) – ikú látọwọ ayé, tí kì í ẹ àmúwá Elédùà. Ajá tí n jẹran ojú iná nirú àwọn ẹdá bẹẹ, pónpó ni wọn fi pa irú wọn. Yorùbá gbàgbọ pé, ọká bímọ sílẹ ó bí oró ni láti lè jẹ kí ìran bẹẹ máa gbilẹ lówùjọ. Àkóbá kékeré kọ ni yóò jẹ fawùjọ. Ègún, ẹpẹ àti ọhun àtayébayé, àtìrandíran Yorùbá ni ìbálòpò ìbátan, ẹbí, ìdílẹ tàbí ìran/ẹjẹ kan náà jẹ. Bí ènyàn ba ti lù ú, kò ẹ é ré dànù, àrùkú-rèwàlẹ-àsà ni. Bẹẹ ni kò ẹ é yọ ẹ, nítorí, orí ilẹ tí wọn ti ẹ é kì í gbọrọ kó má rò féyàn. Ọrìsà ni ilẹ, alárinà láààrín ayé àti ọrun ni. Ẹ kò sí ẹdá aláàyè tí kò ní tipasẹ èrùpẹ rọrun.

Àgbálogbábọ

Ìwádíí yí ẹáfihàn pé, kó tó di páyé fọ gbẹrẹgẹde bi igbá, kó tó di pé ayé fàya pẹrẹpẹ bí ogbó aṣọ, ẹni tájere èèwò ìbálòpò ìbátan, ìdílẹ, ẹbí tàbí ẹjẹ kan náà bá sé mọ lórí ti jìn

sófin ayé. Àwọn aráawájú – òkú ọrun, òrìṣà, ẹmí-àìrì, ènìyàn àwùjọ, tó fi mó oyún inú àti àṣẹ̀ẹ̀bí, ni Yorùbá n pè láyé. Ìjìyà yí kò yọ àṣìṣe tàbí èèsì, àmòòmò dá nípa èèwò ibálòpò ibátan, idílé, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ kan náà sílẹ̀. Iṣẹ̀ iwàdìí yí ti ṣàfihàn pẹ̀lú àtiléyìn ohùn ẹnu Ifá pé, ohun tí àá jẹ tí ba ohun tǎǎájé - àyànmò, akoṣẹ̀ tàbí kádàrá ẹni jẹ ni èèwò ibálòpò ibátan, idílé, ẹbí tàbí ẹ̀jẹ kan náà jẹ.

Ìlànà ijìyà igbàlódé nínú èyí tí igbésẹ̀ àti mú ọ̀daràn bọ̀ sípò jẹ ọ̀nà àti mú itijú kúrò, bẹ̀ẹ̀ sì ni itijú àwùjọ jẹ ara ọ̀nà àti mú àdínkù bá iwà àitọ̀ yí. Ìdẹ̀yẹ̀-sí-ni, nínú èyí tí irú iwà yí máa n sọ idílé di adẹ̀tẹ̀ – ẹni àkòti lǎwùjọ máa n pinwọ̀ igbèèràn iwà yí síwájú lǎwùjọ. Bí àpẹ̀rẹ̀, àwùjọ kò ní fẹ̀ fẹ̀ ọ̀mọ̀ tàbí fọ̀mọ̀ fún irú idílé tǎjere irú iwà tó máa n mú ènìyàn tàbí àwùjọ rí kíkorò ojú àwọn iran tó sẹ̀ wọn sílẹ̀ àti àwọn orìṣà. A juni sẹ̀wọn tàbí sanwó itanràn, jẹ orí bíbẹ̀ tí kì í ṣòdògùn iná orí rárá.

Ìwé Ìtọ̀kasí

Abímbólá, W. (1976). *IFÁ: An Exposition of Ifá Literary Corpus*. Ìbàdàn: Oxford University Press.

Abímbólá, W. (1968). *Ìjìnlẹ̀ ohùn ẹnu Ifá. Apá kìní*. Ọ̀yọ̀: Aim Press and Publishers.

Abímbólá, W. (1977a). *Ifá divination poetry*. New York: Nok Publishers Limited.

Adéoyè, C. L. (1985). *Igbàgbọ̀ àti ẹ̀sìn Yorùbá*. Ìbàdàn: Evans Brothers (Nigeria Publishers) Ltd.

- Adéríbigbé, I. (2016). *Contextualizing Religion Study and Practice*. Ilorin: University of Ilorin Press.
- Adétugbọ, A. (2001). *African Continuities in the Diaspora*. Lagos: Centre for Black and African Arts and Civilization Nigeria.
- Agboṣalá, A. F. (1989). *Ojúlówó oríkì Ifá (Apá Kííní)*. Lagos: Project Publications Limited.
- Àjàyí, B. (2009). *Yorùbá Cosmology and Aesthetics: The Cultural Confluence of Divination, Incantation and Drum-Talking*. The Ninetieth Inaugural Lecture Delivered on March 19, University of Ilorin, Ilorin, Nigeria. Ilorin: Library and Publications Committee.
- Akíntólá, A. (1999). *Yorùbá ethics and metaphysics*. Ògbómòṣó: YALOYN Publishing Ventures Limited.
- Akìwọwọ, A. (1983). "Understanding Interpretative sociology in the light of the *oríkì* of *Òrúnmìlà*". Nínú A. Akìwọwọ (Ed.). *Journal of Culture and Ideas*1(1): 139-57. Ilé-Ifè: Alada study circle of Nigeria.
- Aláròyé, ojọ kẹta, oṣù kẹrin, 2016. "Ilé-ẹjọ ju Lucky tó fún omọ rẹ lóyún sẹwọn gbére l'Ékìtì."*
- Arómọláran, A., àti Mustapha, O. (1976). *Akómọládè jìnlẹ Yorùbá Apá kẹta*. Ìbàdàn: Macmillan Nigerian Publishers Limited.
- Àtándá, J. (1980). *An Introduction to Yorùbá History*. Ìbàdàn: University Press.
- Awódoyè, A. (2017). *Ìfòrò-wá-ni-lénu-wò*. Agboolé Aṣípa, Ìsàlẹ Maṣífà, Ògbómòṣó, 4-03-2018.

- Chase, B. W. (2017). *Encyclopedia of philosophy*. "History of Africa and Philosophy." www.eip.utm.edu/Afri-hi/
- Ejizu, C. (2007). African Traditional Religions and the Promotion of Community Living in Africa. <http://www.afrikaworld.ne/afre/community.htm>
- Fábùnmi, M. A. (1972). *Àyájó ijìnlẹ̀ ohun Ifẹ̀. Ìbàdàn: Oníḃnojé Press and Book Industries.*
- Farrow, S. S. 1926. *Faith, Fancies and Fetish, or Yorùbá paganism*. London: Society for promoting Christian knowledge.
<http://www.afrikaworld.ne/afre/community.htm>.
- Ìdòwú, B. (1995). *Olodumare: God in Yorùbá Belief*. Ikeja: Longman Nigeria PLC.
- Ìṣòlá, A. (2010). "Harnessing, Mobilising and Deploying Cultural Heritage for Development" Nínú O. Oládàpò àti D. Adélékè (Àwọn olóòtú) *Making culture memorable*. (o. i. 27- 45). Ìbàdàn: Cultural Group Limited.
- Johnson, S. (1921). *The history of the Yorùbás*. Lagos: CSS Bookshops.
- Karbeyaz, K.; Togar, M. àti Celikel, A. (2016). Case of sibling incest resulting in pregnancy. *Egyptian Journal of Forensic Sciences* 6(4): 550-552. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2090536X16300661>
- Karenga, M. (2012). Ethical Insights from Odulfa: Choosing to be Chosen. www.us-

[organization.org/position/documents/EthicalInsightsfromOdufa08-30-12.pdf](http://www.organization.org/position/documents/EthicalInsightsfromOdufa08-30-12.pdf)

Ládélé, T., Mustapha, O., Awórìndé. I., Oyèrìndé, O., àti Oládàpò, O. (1986). *Àkójọpọ̀ iwádìí Àṣà Yorùbá*.

Ìbàdàn: Macmillan Nig. Limited.

Maciver, R. M. and Page, H. Charles. (1950). *Society: An Introductory Analysis*. India: Trinity Press.

Negedu, I. (nd). The Igala Traditional Religious Beliefs System between Monotheism and Polytheism. Retrieved from <http://dx.doc.org/10.04314/og.v10:1.7>.

Ọbáyọmí, A. (1983). "History, Culture and Northern factors." *Studies in Yorùbá History and Culture*, (o. i. 72-87). Ìbàdàn: University Press,

Ọdégbọlá, I. O. (2014). *Ìwé Mímọ Ifá: Èsìn Àkódá Olódùmarè*. Ìbàdàn: Ọdégbọlá Traditional Global Services.

Ọdéyẹmí, J. 2013."Ifá and Òrìṣà Temple"
<oyekuofin.com/what-is-ifa/>

Òkékéndé, O. T. (2013). "Ìhà Tí Yorùbá Kọ Sí Ifaradà Èsìn Nínú Èrò Àti Ìgbàgbọ̀ Wọ̀n." Nínú A. Adéjùmọ̀ (olóòtú) *Yorùbá: Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria*. 7(2): 54- 78. Ìbàdàn: Yorùbá Studies Association of Nigeria.

Òkékéndé, O. T. (2016). "Memorial Heritage as Fountain of Peace and Justice in Africa: The Case of *Ifá* in Nigeria." Nínú M. Munyaradzi àti R. M. Tapuwa (Àwọ̀n olóòtú) *Colonial Heritage, Memory and Sustainability in Africa: Challenges, Opportunities and*

- Prospects*. (o. i. 105-137). Cameroon: Langaa Research & Publishing Common Initiative Group.
- Ọláléyẹ, S. A. (2015). "The Disposition of Odù Ègúntánṣẹ in Ifá Corpus to Homosexuality." Nínú Adéníyì Àkàngbé (Olóòtú) *YORÙBÁ: Jónà Egbé Onímò-Èdè Yorùbá* (o. i. 46-62). Ìbàdàn: The Yorùbá Studies Association of Nigeria.
- Ọmóléwu, O. C. (2017). "Taboo." Nínú T. Fálọlá & A. Akínyẹmí (Àwọ̀n Olóòtú) *Culture and Customs of the Yorùbá*. (o. i. 445-455). Texas: Pan African University Press.
- Orímóògùnjé, C. O. (2015). "Awuyewuye Ifà Lóri Ipò Ọba Láwùjọ Yorùbá." Nínú Adéníyì Àkàngbé (Olóòtú) *Yorùbá: Journal of the Yorùbá Studies Association of Nigeria*, 8(1): 338-351. Ìbàdàn: Yorùbá Studies Association of Nigeria.
- Osundeko, T. A. (2008). Uncovering incest; sexual violence against family members. From <http://nigeriaworld.com/articles/2008jan213.html>.
- Oyèbámijí, A. K. (2016). "The Yorùbá perception of the relationship between the living and the dead: Fagunwa's Novels in cultural perspective." Nínú O. Adebòwálé, D. Adeleke àti A. Adéjùmò (Àwọ̀n olóòtú) *Ọ̀tun Ìmò nínú Ìtàn Àròsọ D. O. Fagunwa*. (o. i. 167-178). Ibadan: The Yorùbá Studies Association of Nigeria.
- Robinson, B. A. (2008). 'Ifá: the religion of the Yorùbá people.' <http://www.religioustolerance.org/Ifa.htm>.

- Rótímí, O. (1971). *The gods are not to blame*. London: Oxford University Press.
- Roy, I. B. (2003). *Anthropology: The study of man*. New Delhi: S. Chand & Company Limited.
- The Vanguard*, February 27, 2015. From <http://www.vanguardngr.com2015/06/senate-approves-life-sentence>
- Walter, R. (2009). *How Europe underdeveloped Africa*. Abuja: Panaf Publishers.
- Yémiítàn, O. àti Ògúndélé, O. (1970). *Oju ọ̀ṣùpá Apá kìn ní*. Ìbàdàn: Oxford University Press.